

УДК 811.161.3:39

Канцэпт “слова” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы

Дзядова А.С.

*Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”, Віцебск*

У артыкуле даследавана этнакультурная спецыфіка прыказак і прымавак беларускай мовы, у межах якіх рэпрэзэнтаваны канцэпт “слова”. Прааналізавана нацыянальна-культурная семантыка парэміялагічных адзінак са значэннем маўленчай дзейнасці, у якіх знайшла адлюстраванне этнапсіхалагічная характарыстыка і рэлігійны светапогляд беларускага народа, чалавек з яго сацыяльным і прыродным акружэннем. У працэсе аналізу нацыянальна-маркіраванага кампанента значэння (анамастычных найменняў, саматызмаў, назваў расліннага і жывёльнага свету) у большасці выпадкаў устаноўлена сувязь вобразаў, пакладзеных у аснову парэміі, са светаўспрыманням носьбітаў беларускай мовы, дадзена характарыстыка культурна-гістарычнага фактару, які абумовіў канатацыю той ці іншай моўнай адзінкі. З улікам сістэмы стэрэатыпаў самасвядомасці і паводзін беларусаў, іх каштоўнасных арыенціраў і нарматыўнай карціны свету даследаваны вобразны змест народных афарызмаў, які з’яўляецца паказчыкам нацыянальна-культурнай спецыфікі маўленчай дзейнасці прадстаўнікоў беларускага этнасу.

Ключавыя словы: канцэпт, канатацыя, маўленчая дзейнасць, нацыянальна-культурная семантыка, парэміялагічная адзінка, саматызм, этнакультурны.

(Ученые записки. – 2012. – Том 14. – С. 147–155)

The concept of word in paremiological units of the Belarusian language

Dsyadova A.S.

*Educational establishment “Vitebsk State University
named after P.M. Masherov”, Vitebsk*

The article presents the study of ethno cultural specificity of Belarusian proverbs and sayings within which the concept of word is represented. National and cultural semantics of paremiological units with the meaning of speaking activity, which illustrate ethno psychological characteristic and religious world outlook of Belarusian people as well as man with his social and nature surroundings, is analyzed. In the process of the analysis of the nationally marked component of meaning (onomastic names, samotisms, names of plant and animal world) connection is established, in most cases, between images, which lie in the basis of paremia, and world perception by Belarusian language speakers; characteristics is given of the cultural and historical factor, which influenced the connotation of this or that speech unit. Taking into account the system of stereotypes in self perception and behavior of the Belarusians, their value orientations and normative picture of the world, image content of folk sayings, which is an indicator of the national and cultural specificity of speaking activity of the representatives of Belarusian people, is studied.

Key words: concept, connotation, speaking activity, national and cultural semantics, paremiological unit, samotism, ethno cultural.

(Scientific notes. – 2012. – Vol. 14. – P. 147–155)

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: dedova 69@list.ru – А.С. Дзядова

У айчыннай лінгвістыцы пытанні даследавання беларускай фразеалогіі і парэміялогіі з этнакультурнага пункту гледжання застаюцца сёння ўсё яшчэ недастаткова распрацаванымі і асэнсаванымі, нягледзячы на тое, што асобныя тэматычныя пласты фразеалагічных і парэміялагічных адзінак уяўляюць сабой дастаткова цікавы і арыгінальны моўны матэрыял, які сведчыць пра самабытнасць беларускай мовы і характарызуе яе як спецыфічную этнакультурную з’яву. Трэба адзначыць, што фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі – найбольш каштоўны матэрыял для вывучэння сувязей мовы і культуры, бо яны валодаюць здольнасцю да назапашвання як унутрымоўнай, так і пазамоўнай інфармацыі, якая з’яўляецца дастаткова важнай для дэманстрацыі фактаў нацыянальнай культуры і нацыянальнай карціны свету, што фарміруюцца ва ўмовах дынамічнага развіцця гісторыі народа і яго мовы.

Фарміраванне антрапалагічнай парадыгмы ў сучасным мовазнаўстве прывяло да пераарыентацыі праблематыкі фразеалогіі і парэміялогіі на вывучэнне чалавечага фактару ў мове. Пэўны ўклад у распрацоўку пытанняў этнафразеалогіі беларускай і рускай моў унесла даследаванне А.У. Даніч “Менталітэт беларусаў і рускіх. Адлюстраванне ў міфалогіі, фальклоры, фразеалогіі” (на рускай мове) [1], у якой даследаваны лінгвістычны аспект этнакультурнай спецыфікі паводзін чалавека. У дачыненні да беларускага мовазнаўства даводзіцца гаварыць пакуль пра фрагментарнае даследаванне нацыянальна-культурнай адметнасці парэміялагічных адзінак семантычнага поля “маўленчая дзейнасць чалавека”. Так, правілы маўленчых паводзін і культура зносін беларусаў у сістэме народных выслоўяў закраналіся ў навуковых публікацыях С. Клундук [2] і Ж. Селюжыцкай [3].

У апошнія дзесяцігоддзі назіраецца перамяшчэнне навуковых

даследаванняў у сферу канцэптуальнага аналізу. Па словах В.А. Маславай, “канцэпт – гэта семантычнае ўтварэнне, якое адзначана лінгвакультурнай спецыфікай і якое тым ці іншым чынам характарызуе носбітаў пэўнай этнакультуры” [4, с. 36]. З’яўляючыся адзінкамі нацыянальнай свядомасці і адлюстроўваючы з’явы навакольнага свету і нацыянальнай культуры, канцэпты маюць моўнае выражэнне і рэпрэзентуюцца ў змесце лексічных, фразеалагічных адзінак, а таксама парэміялагічным фондзе той ці іншай мовы.

Семантыка этнакультурнай прасторы даволі выразна мадэліруецца ў межах прыказак і прымавак. Цікавым адлюстраваннем асаблівасцей характару, менталітэту, этнапсіхічнага складу беларускага народа з’яўляюцца парэміялагічныя адзінкі з семантычным полем маўленчых паводзін. Мэта артыкула – выяўленне нацыянальна-культурнай адметнасці парэмій, у межах якіх рэпрэзентуецца канцэпт “слова”, і аналіз сувязі іх этнакультурнай семантыкі са стэрэатыпамі свядомасці і паводзін беларусаў, іх каштоўнасцямі арыенцірамі, традыцыйнымі ўяўленнямі і звычаямі. У парэміялагічным фондзе беларускай мовы дастаткова шырока прадстаўлены народныя выслоўі са значэннем маўленчай дзейнасці чалавека, якія даволі выразна адлюстравваюць асаблівасці нацыянальнай свядомасці і этнапсіхічныя адметнасці беларусаў.

Матэрыял і метады. Аб’ектам даследавання з’яўляюцца зафіксаваныя ў парэміялагічных даведніках беларускай мовы [5–9] прыказкі і прымаўкі, у семантыцы якіх выяўляецца спецыфіка канцэпту “слова”. Асноўнымі метадамі даследавання выступаюць апісальны метады і метады кампанентнага аналізу, дзякуючы якім дадзена характарыстыка нацыянальна-культурнай семантыкі найбольш важных і статусных структурных кампанентаў парэміялагічных адзінак, унутры якіх рэпрэзентаваны канцэпт “слова”.

Вынікі і іх абмеркаванне. Чалавекам даўно была заўважана вялікая сіла слова, якое магло зрабіць яго шчаслівым, прагнаць хваробы, спыніць дзеянне злых духаў, а магло і загубіць, параніць мацней за зброю. Як заўважае І.М. Снегіроў, “...слова з духам народным злучана непарыўным і тайным саюзам, як цела з душою” [10, с. 8]. Помнікамі гэтай веры ва ўсемагутнасць слова засталіся замовы, пры дапамозе якіх людзі жадалі набыць багацце, пазбавіцца хвароб і небяспекі, прываражыць да сябе, забяспечыць добры ўраджай ці нараджэнне здаровых нашчадкаў. З верай у незвычайную сілу слова звязана ўжыванне ў тэкстах замоў вялікай колькасці дзеясловаў: *загрызаю грыжу, пасылаю хваробу* і інш. Ужо само вымаўленне гэтых слоў ёсць дзеянне. Успрыманне слова па сваёй прыродзе архетыпічнае, што знайшло адлюстраванне ў старажытных міфах і біблейскай трактоўцы: “На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Бог”. Верай у магічную сілу слова прасякнуты тэкст Бібліі. У Пасланні Іакава апостал параўноўвае язык з рулём карабля: калі рулём кіраваць правільна, то карабель будзе цэлым і непашкоджаным. Калі ж рулём кіруюць няўмела і няўпэўнена, то карабель чакае крушэнне.

Беларусы ва ўсе часы верылі ў магічную сілу слова. Даволі цікавым з’яўляецца паходжанне фразеалагізма *на ўзвей вецер гаварыць* ‘пустасловіць’, у аснове якога ляжыць міф пра тое, што праз вецер з дапамогай чараўніцтва (вымаўлення дрэнных слоў падчас парыву ветру) можна насылаць хваробы. Яўны адгалосак старажытных язычніцкіх уяўленняў нашых продкаў – іх веры ў Перуна – выяўляюць фразеалагізмы *даваць перуноў* ‘гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць’, *ляснуць як Пярун у зацерку* ‘сказаць нешта недарэчна і нетактоўна’. Як бачым, гнеўнае або не да месца сказанае слова параўноўваецца з богам грому і маланкі ва ўходніх славян, бо яно такое ж небяспечнае, як і названая прыродная

стыхія. Прыказка *Хто сам сябе хваліць, няхай таго пярун спаліць* выкрывае ўхваленне чалавекам самога сябе, што сведчыць пра нясціпласць, якая, зрэшты, неўласцівая большасці беларусаў.

Маўленчыя паводзіны людзей падваргаюцца дастаткова жорсткаму рэгламентаванню ва ўсіх сацыяльна значымых сферах жыцця. Канцэпт “слова” семантызуе ў сабе розныя праявы маўленчай дзейнасці людзей, што і знайшло шырокае адлюстраванне ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы. Так, у працэсе суразмоўніцтва чалавек можа гаварыць: *Гаворыць, як з кніжкі бярэ*; пабурчаць: *Калі не ўмееш пабурчаць, то лепей памаўчаць*; кідаць словам: *Кінуў слаўком, як пярком*; баяць: *Хто бае аб пагодзе, а хто – аб прыгодзе*; кпіць: *Больш выкпіў, як з’еў і выпіў*; барабаніць: *Барабаніць, як парожняя бочка*; плесці: *Пляце праз дзвятае ў пятае*; спяваць: *Соладка спявае, ды горка слухаць*; вярзіць ‘гаварыць недарэчнасці, бязглуздзіцу’: *Навёرز сем карабоў* і інш. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, семантызацыя маўленчых паводзін чалавека адбываецца найперш за кошт указаных дзеясловаў маўлення.

Корпус прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці даволі выразна выяўляе ў сваёй семантыцы этнапсіхалагічныя адзнакі беларускага народа. Парэміялагічныя адзінкі, у межах якіх рэалізаваны канцэпт “слова”, служаць не толькі для апісання дзеяння з пункту гледжання суб’екта мовы, але нярэдка ўжываюцца для характарыстыкі псіхічнага стану чалавека, выражэння яго адносінаў да іншых людзей. Экспрэсіўнасць трапных народных выслоўяў дадзенага тэматычнага кола звязана з адлюстраваннем нарматыўнай карціны свету нашага народа, у якой замацаваны пэўны гістарычны вопыт і асаблівасці светабачання. Так, прадстаўнікамі беларускай этнакультуры асуджаецца жаданне пасмяяцца з іншых: *Не смейся*

з людзей – смейся з сябе і сваіх дзяцей; крывадушнасць: *На языку мядок, а на сэрцы лядок*; выхваляння: *Хваліцца – не касіць, рука не баліць*. Станоўча ацэньваецца беларусамі стрыманасць і памяркоўнасць у размовах: *Будзь спачатку выслухачым, а потым апавядачым; Меней гавары – болей ведаць будзеш; Хто гаворыць – сее, хто маўчыць – жне; Ёш пірог з грыбамі, а язык трымай за зубамі*. Носьбіты беларускай мовы станоўча ацэньваюць праўду і адмоўна – хлусню, якая не спрыяе добрым узаемаадносінам. *Хлусня як алей – выйдзе наверх; З брахні не мруць, ды брахунам веры не даюць; Скажаш нягодніку пра вераб’я, а ён людзям – пра каня; Гаварылі за вочы, гаварыце ў вочы*. Аднак у беларускай мове сустракаюцца таксама прыказкі і прымаўкі, у якіх семантызуецца адваротнае разуменне праўды і хлусні. Нездарма кажуць, што ў чалавека за плячамі з аднаго боку сядзіць анёл, а з другога – чорт, які таксама кіруе нашымі ўчынкамі, напрыклад: *Я брашу, як клін чашу, а ты праўду гаворыш, як плот гародзіш; Хто хлусіць, той вып’е і закусіць, а хто праўду кажа, той галодны ляжа*.

Згодна з меркаваннямі беларусаў, маўленне павінна ўзбагачаць асобу духоўна, развіваць яе інтэлект, змяшчаць у сабе элементы павучання. Сказанае слова павінна быць дакладным, узважаным, прадуманым і асэнсаваным. Трэба добра ведаць тое, пра што гаворыш. Пра людзей, якія любяць сказаць не падумаўшы, у народзе кажуць так: *Языком у Вільні, а розумам за печчу*. Для абазначэння маўленчых паводзін чалавека з мэтай пэўнага ўздзеяння на адрасата выкарыстоўваюцца шматлікія парэміі, напрыклад: *З разумным пагавары – розуму набярэшся, а з дурнем – і апошні страціш*. Беларусы лічаць, што трэба быць асцярожным у выбары слоў, памятаючы, што *Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе*. Народная мудрасць перасцерагае: *Невядомая дарога на канцы языка; У добры час*

сказаць, а ў блізі памаўчаць; *Бойся Усявышняя і не гавары лішняга*. Слова, якое “вырвалася” (гэта значыць – сказанае паспешліва ці неабдуманна), можа прывесці да непажаданых вынікаў: *Не ляпай пустога, бо як з цэпа сарвецца, то і галаве дастанецца; Усё казаць – ворагаў нажываць*. Вобразная аснова зместу некаторых парэмій можа стварацца шляхам параўнання: *Конь вырвецца – здагоніш, а слова вырвецца – не зловіш; Слова як птушка: выпусціў не вернеш* (слова такое ж хуткае, як конь ці птушка). Структура некаторых трапных народных выслоўяў заснавана на супастаўленні: *Сліны не падымеш, а слова не вернеш* або супрацьпастаўленні, у аснове якога – нематэрыяльная сутнасць слова, якую нельга ўбачыць ці “злавіць”: *Слова не верабей: вылеціць, не зловіш*.

Для таго, каб размова з іншым чалавекам прыносіла задавальненне, радасць, трэба імкнуцца да ўзаемаразумення з суразмоўцам, правільнага ўспрыняцця слухачом адрасаванай яму інфармацыі. Невыпадкова ў беларускай парэміялогіі сустракаюцца прыказкі і прымаўкі, якія змяшчаюць у сабе папрок удзельнікам гутаркі за нежаданне “прыслухоўвацца” да таго, з кім размаўляеш: *Я яму пра Фаму, а ён мне пра Ярому; Ты яму “стрыжана”, а ён табе “голена”; Хто пра хату, а хто пра лапату; Ты яму гавары, а ён дагары; Я яму пра абразы, а ён мне пра гарбузы і інш.*

Нашы продкі заўважылі, што праўдзівае, шчырае і адкрытае слова прыносіць чалавеку асалоду, радасць, добры настрой: *Не частуй мяне ні піўцом, ні вінцом, а прывітай мяне шчыранькім слаўцом; Ласкавае слова – што дзень ясны; Лепей ад беднага добрае слова, як ад багатага падмога; Добрае слова не забываецца і інш.* Беларусы заўсёды з павагай ставіліся да людзей разумных і кемлівых, якія ўмелі складна гаварыць і “па слова ў кішэнь не лезлі”: *Без прыказкі і з лаўкі не зваліцца; Гаворыць, як крыніца булькоча. У многіх даследаваных*

прыказках і прымаўках фармулююцца правілы маўленчых паводзін, даюцца парады суразмоўцам, рэгламентуюцца камунікатыўныя якасці маўлення. Так, у моўнай карціне свету беларускага народа станоўча ацэньваецца ветлівасць, уменне падтрымаць гутарку, разумна і дасціпна весці яе, выказваць свае думкі ясна, лагічна, дакладна і недвухсэнсоўна: *Можна і не рукацца, але прывітацца; Залатыя словы і сказаны ў пару; Са ўсякім па ўсякаму і гавары; Трэба знаць, дзе што казаць; Калі слова прыроднае, дык яно і добрае.* Між тым, сустракаюцца народныя выслоўі, якія змяшчаюць у сабе папрок таму, хто не валодае пры суразмоўніцтве такімі якасцямі маўлення: *“Дзень добры” свінні з’елі; Гаворыць – як п’яны плот гародзіць; Байка без канца, што кабыла без хваста.* Пра чалавека, які ўвесь час гаворыць пра набалелае або пра тое, што яго турбуе ў дадзены момант, калі размова ідзе зусім на іншую тэму, у народзе кажуць: *Каму што, а Базылю аладкі; Каму што, а свінні месіва; Што каму рупіць, той тое і жупіць; У дзеда адна бяседа: дзе быў, з кім піў, хто каго біў.*

Некаторыя прыказкі і прымаўкі даводзяць, што трэба ўмець гаварыць коратка і сцісла: *Лепш недагаварыць, чым перагаварыць; Гутаркі – тры мяхі, а ладу (толку) ні крыхі; Пра адны дрожджы не гавораць тройчы; Нагаварыў мех і торбу і інш.* Беларусамі адмоўна ацэньваецца жаданне некаторых “аматараў” казаць пра тое, чаго дакладна не ведаеш: *Чуе звон, ды не ведае, дзе ён; За глухім не прападзе: не дачуе, дык прыкладзе.* Як сведчыць жыццёвы вопыт, нярэдка людзі займаюцца пустымі размовамі, абгаворваюць, пляткараць, “перамываючы косці” сваім знаёмым: *Гавораць, гамоняць, а не ведаюць, у якой царкве звоняць; Толькі слухай, чаго накажуць: скажуць, што і масла хлебам мажуць; Раскажаш пра вераб’я, а перакажуць пра жураўля; Погаласку пусцяць, з ветру вярхоўку саўюць, а чалавеку спаць не дадуць.* У той жа час

у многіх парэміях падкрэсліваецца, што *Людзям губа не замкнёна і На чужы раток не накінеш платок.*

Сярод парэміялагічных адзінак, якія адлюстроўваюць этнакультурныя нормы моўных паводзін беларусаў, значную групу складаюць прыказкі і прымаўкі, у якіх замацавалася народнае ўяўленне пра жанчыну як асобу балбатлівую, неразважлівую ў размовах, якая не ўмее захоўваць сакрэты і “трымаць язык за зубамі”: *Карову б’юць за зык, а бабу за язык; Калі сказаў бабцы, то як усёй грамадцы; Кумка кумцы па сакрэту, а кумка – усяму свету; Гэта пагаворка з бабінага падворка; У жонкі язык доўгі, а ў мужыка розум добры; Ні села, ні пала – а ўсяму свету расказала.* Варта адзначыць, што у рускай мове падобных прыкладаў народных афарызмаў не знаходзім.

У народзе заўсёды высока ацэньвалася змястоўнасць маўлення і падвяргаліся асуджэнню марныя, неразважлівыя ці бессэнсоўныя размовы, якія забіраюць шмат часу: *Хлебам не кармі, а пагаварыць дай; Пустая гаворка дарагі час адымае; Ад пустога звону карысці нікому; Дровы палаюць, а гаршкоў не відаць.* Пустыя, нікому не патрэбныя гаворкі таксама перашкаджаюць працы, якую беларусы спрадвеку лічылі першаасновай жыцця, а таму з вялікай адказнасцю ставіліся да яе: *І шыла, і мыла, і прала, і ткала – і ўсё языком; Лепш крышку зрабіць, як багата нагаварыць; Не таму слава, хто на язык лёгкі, а таму – хто ў справе стойкі; На языку – хоць куды, а на працы – нікуды; Работы словам не заменіш; Хто языком штурмуе, не шмат наваюе; Языком сена не накосіш і інш.*

Маральныя каштоўнасці нашага народа, як вядома, фарміраваліся на працягу стагоддзяў. У парэміялогіі знайшлі адлюстраванне ўяўленні беларусаў пра сям’ю як адну з асноўных і найбольш значымых у жыцці чалавека каштоўнасцей. Менавіта таму большасць прыказак і прымавак, якія адначасова адлюстроўваюць ўзаемаадносіны ў сям’і і семантызуюць маўленчыя паводзіны,

валодаюць станоўчай канатацыяй і носяць павучальны характар: *Скраблё цвёрдае, а конь яго любіць – бацькава цвёрдае слова дзетак быць людзьмі вучыць; Трэба, каб і малое ведала, каму казаць “ты”, а каму “вы”;* *Не біце вяроўкамі, навучайце гаворкамі; Не біце дубцамі, навучайце слаўцамі* і інш. Як бачна з прыведзенага моўнага матэрыялу, прыярытэтным у сямейным выхаванні беларусаў спрадвеку лічылася не фізічнае ўздзеянне ці пакаранне, а цвёрдае, павучальнае бацькоўскае слова, якое накіроўвае чалавека на правільны жыццёвы шлях.

Спецыфіка канцэпту “слова” выразна выяўляецца ў парэміялагічных адзінках праз анамастычную лексіку, якая ўваходзіць у іх склад. Асабовыя імёны ў складзе прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці не толькі сведчаць пра асаблівасці беларускага нацыянальнага іменаслова, але і называюць тыя або іншыя якасці, рысы характару чалавека, выступаюць паказчыкамі пазітыўнага ці негатыўнага стаўлення да асобы з боку іншых. Напрыклад, у моўнай свядомасці нашых продкаў увасабленнем балбатлівасці з’яўляліся імёны *Апанас*: *Мялі, Апанас, цяпер твой час; Іван*: *Мялі, Іване, дакуль ветру стане; Андрэй, Талаш*: *Дзе Андрэй ды Талаш, там цэлы кірмаш.*

Рэпрэзентацыя маўленчых паводзін у прыказках і прымаўках беларускай мовы адбываецца таксама за кошт ужывання такіх саматычных кампанентаў, як *рукі*: *У яго рукі да языка не дастасаваны; галава*: *Тады бясконца язык меле, калі галава пустэля; Галава не ведае, што язык апаведае; рот (вусны, губа)*: *Яму не кладзі пальца ў рот; Няма тае хусты, каб завязаць людзям вусны; У яго з адной губы і горача, і сцюдзёна; Выказанага слова да губы не вернеш; зубы*: *Язык у разумнага ў галаве, у дурнога – на зубах; вочы*: *Гаварылі за вочы, гаварыце ў вочы; Добрая пасловіца ў вочы колецца;*

З вачэй іскры сыплюцца, а з языка мёд цяэ.

У парэміялагічных адзінках беларускай мовы, якія характарызуюць маўленне чалавека, найбольш ужывальным структурным кампанентам з’яўляецца назоўнік *Язык*. І гэта невыпадкова: маўленне ўзнікае ў выніку пэўных рухаў языка. Пры гэтым язык можа *біць*: *Не б’е мужык, але язык* (языку прыпісваюцца дзейні чалавека); *віляць*: *Вільнуў языком, як сабака хвастом; вярцецца*: *Верціць языком, як сабака хвастом* (рухі языка параўноўваюцца з рухамі хваста сабакі); *малоць*: *Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе; матляцца*: *Языком матляй, ды рукам волі не давай; хвастаць* ‘бесперастанку гаварыць’: *Язык без касцей, усё хвосчча; хадзіць*: *Язык па-за вушшу ходзіць* (языку надаюцца якасці жывой істоты); *ляшчаць* ‘ляскатаць, хутка, многа і не змаўкаючы гаварыць’: *Язык ляшчыць, як калаўротак трашчыць* (рухі языка прыпадабняюцца да рухаў калаўрота – прылады для механізаванага прадзення льну і воўны ў хатніх умовах); *лапатаць* ‘гаварыць бесперастанку пра нешта малаважнае, нязначнае’: *Лепей памаўчаць, чым языком лапатаць; распускаяцца*: *Распусціўся язык, як фурманскі біч; весці*: *Язык і да Кіева давядзе; дапытвацца*: *Язык і да Кіева дапытваецца* і інш. Сярод прыведзеных парэмій сустракаюцца тыя, якія даюць характарыстыку маўленчай дзейнасці чалавека праз параўнанне языка з пэўнымі рэаліямі і прадметамі побыту, уласцівымі беларусам у мінулыя часы: млынам, калаўротам, бічом (доўгай плеченай вяроўкай), шылам: *Не язык, а шыла ды з перцам* і інш.

Для большасці беларускіх прыказак і прымавак характэрна асэнсаванне языка як органа маўлення, які не “падпарадкоўваецца” волі чалавека: *Языка не прывяжаш; Язык мой – вораг мой*. Разам з тым сустракаецца нямала парэмій, у якіх чалавеку даюцца мудрыя парады, так званыя “правілы кіравання” языком: *Трымай язык на прывязі; Не*

давай волі языку; Як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць. Між тым, у моўнай карціне свету беларусаў замацавалася думка пра тое, што адно з асноўных патрабаванняў да прадстаўнікоў некаторых прафесій – быць “бойкім на язык”, знаходлівым у размовах, красамоўным: *Боцдару трэба рукі, адвакату – язык; Без’языкага за адваката не бяруць*. Як бачым, у дадзеных народных афарызмах выразна семантызуецца думка пра тое, што адвакацкай справай павінен займацца чалавек з добра развітымі камунікатыўнымі якасцямі маўлення.

Прыказкі і прымаўкі са структурным кампанентам-назоўнікам *язык*, у якіх рэпрэзентуецца канцэпт “слова”, у сваёй большасці маюць адмоўную канатацыю. Яны паказваюць, што “праца” языка, як правіла, безвыніковая: *Языкам масла не саб’еш; Языкам бярвяна не ачэшаш*. Больш за тое, “працуючы толькі языком”, можна нашкодзіць: *Язык і ў бядзе, і ў дабры можа пашкодзіць*.

Такім чынам, даследаваны парэміялагічны матэрыял сведчыць пра тое, што ў прыказках і прымаўках са значэннем маўленчых паводзін у якасці найбольш распаўсюджаных кампанентаў ужываюцца назвы органаў моўнага апарату. Найбольш ужывальным структурным кампанентам з’яўляецца лексема *язык* (па нашых падліках, 65 парэміялагічных адзінак). Структура парэмій са значэннем маўленчай дзейнасці дазваляе вылучыць сярод іх моўныя адзінкі, пабудаваныя па мадэлі ‘дзеяслоў маўлення + назоўнік *язык*’.

Адметнае месца сярод парэмій са значэннем маўленчых паводзін займаюць народныя афарыстычныя выслоўі, у склад якіх уваходзяць назоўнікі-заонімы. Гэта тлумачыцца тым, што чалавек з даўніх часоў разглядаў і ацэньваў сябе ў непарыўнай сувязі з жывёльным светам, лічыў жывёл сваімі продкамі. Менавіта таму многія парэміялагічныя адзінкі заснаваны на параўнанні чалавека з птушкамі ці жывёламі: сарокай,

салаўём, дзятлам, свіннёй, сабакам, жабай і інш. Так, напрыклад, чалавека, які любіць займацца пустымі размовамі, параўноўваюць з сарокай ці дзятлам: *Не дарма сарока пчабяталала; Сарока калу, а кол усяму сялу* (традыцыйна лічыцца, што сарока – гэта птушка, якая прыносіць весткі); *Хто б дзятла знаў, каб не яго дзюба*. Таго, хто любіць выхваляцца падчас размовы, параўноўваюць з жабай: *Жаба квокча, сваё балота хваліць*. Салавей ва ўяўленні ўсходніх славян з’яўляецца эталонам красамоўства. Адпаведна і чалавека, які ўмее прыгожа выказаць свае думкі, часта параўноўваюць з салаўём. Аднак каштоўнасць любой гаворкі вызначаецца не ўяўнай прыгажосцю сказанага, а яго якасцю і змястоўнасцю. Таму невыпадкова беларусы заўважылі: *У дурнога салаўя – дурная песня*.

У парэміях выключна адмоўную канатацыю мае заонім *свіння*, паколькі гэтая жывёла ў прадстаўнікоў нашага народа з’яўляецца сімвалам шкадлівасці і неахайнасці. Гэтым якраз і тлумачыцца ўзнікненне народнага выслоўя – *Перабіла свіння пацеры, няхай сама гаворыць*, дзе асуджаюцца паводзіны нявыхаванага чалавека, які беспрычынна ўмешваецца ў размову.

Найбольш распаўсюджаным у прыказках і прымаўках са значэннем маўленчых паводзін з’яўляецца параўнанне чалавека з сабакам (па нашых падліках, 12 парэмій). Са старажытных часоў сабака лічыўся сябрам чалавека. Але народныя ўяўленні пра жывёл даволі супярэчлівыя: нярэдка адной і той жа жывёле надаваліся процілеглыя характарыстыкі. У прыватнасці, сабаку маглі прыпісваць не толькі дабрыню, вернасць, але і злосць ці шкадлівасць (гэта захавалася яшчэ ад біблейскага вобраза пакрыўджанай і гнанай асобы). У семантыцы парэміялагічных адзінак беларускай мовы назоўнікавы кампанент *сабака* валодае таксама адмоўнай канатацыяй. Менавіта таму чалавека, які любіць хлусіць, маніць або

распаўсюджвае плёткі, ілжывыя чуткі ці звесткі пра некага, беларусы параўноўваюць з сабакам: *Брахлівага сабаку здалёку пачуеш; Сабака брэша – вецер вее; Лёгкі з языком, як сабака з хвостом; Брахлівы пасол аббрэша многа сёл; Каб з сямі вёсак сабак пазганяў, то з ім не збрэшуцца; Як гаворыш у хаце, так брашы і на кірмашы; Не той сабака, што брэша, а што перабрэхвае* і інш. У некаторых парэміях сабаку прыпісваюцца такія ўласцівасці, як ліслінасць ці двудушнасць: *Не бойся сабакі куслівага, а бойся сабакі звяглівага; Таго сабакі страшней, што лапчыцца, як таго, што брэша*. У нешматлікіх прыказках і прымаўках паводзіны чалавека падчас размовы атаясамліваюцца беларусамі толькі з асобнымі ўласцівасцямі прадстаўнікоў жывёльнага свету: *Языком меле, як хвостом цяля* (характарызуюцца пустыя, бессэнсоўныя размовы); *Языком меле, хвостом зацірае* (пра хітрага ў размове чалавека); *У яго рот воўчы, а хвост лісіны* (пра двудушнага чалавека).

Даследаванне спецыфікі парэміялагічных адзінак са значэннем маўленчых паводзін, у склад якіх уваходзяць назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, паказвае, што ў аснову многіх трапных народных выслоўяў са значэннем маўленчых паводзін лягло параўнанне чалавека з жывёламі. Асноўная маса даследаваных парэмій, якія рэпрэзентуюць канцэпт “слова”, нясе ў сабе адмоўную канатацыю, што знаходзіць адлюстраванне ў семантыцы найперш такіх структурных кампанентаў, як *свіння* і *сабака*.

Заклучэнне. Парэміялагічныя адзінкі разгледжанага семантычнага тыпу, у межах якіх адбываецца рэалізацыя канцэпту “слова”, з’яўляюцца ўнікальнай скарбніцай пэўнай нацыянальна-культурнай і гістарычнай інфармацыі пра беларусаў, сведчаць пра іх этнапсіхалагічныя адзнакі, асаблівасці нацыянальнага характару, спосаб мыслення, маральна-этычныя нормы паводзін. У нацыянальна-

культурнай семантыцы даследаваных прыказак і прымавак выразна прадстаўлена духоўная і матэрыяльная культура беларускага этнасу, яго звычаі, традыцыі, асаблівасці ўнутранага свету, эстэтычныя погляды і маральныя прынцыпы – усё тое, што фарміруе спецыфічную моўную карціну беларусаў.

Даследаванне нацыянальна-культурнай спецыфікі прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці чалавека дазваляе сцвярджаць, што ў іх носьбіты беларускай этнакультуры выразна вызначылі станоўчыя і адмоўныя якасці маўлення, выказалі сваё разуменне яго ролі ў працэсе працы, паказалі, як яно ўплывае на характар гутаркі, якімі якасцямі павінны валодаць суразмоўцы. У прааналізаваных народных афарызмах выразна адлюстраваны адносіны беларускага народа да пэўных з’яў у паводзінах людзей. Значная частка парэмій, якія характарызуюць маўленчыя паводзіны, мае адмоўную канатацыю. І гэта невыпадкова: беларускі народ заўсёды імкнуўся падкрэсліць негатыўнае ў паводзінах людзей для таго, каб яго выправіць. Найбольш поўна семантызаваны такія адмоўныя якасці чалавека, як балбатлівасць, пустаслоўе, пляткарства, якія выяўляюцца ў працэсе маўлення. Станоўча ацэньваецца беларусамі пры суразмоўніцтве стрыманасць, красамоўства, шчырасць і адкрытасць.

Асэнсаванне народнай мудрасці, схаванай у змесце парэміялагічных адзінак са значэннем маўленчай дзейнасці, дазваляе нам пазбягаць нечаканасцей і непрыемнасцей у сферы камунікацыі, лепш арыентавацца ў складаных жыццёвых сітуацыях і знаходзіць правільныя рашэнні.

Літаратура

1. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии: учеб.-метод. пособие / О.В. Данич. – Витебск: Изд-во УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2004. – 84 с.

2. Клундук, С. Маўленчы этыкет і культура зносінаў у сістэме народных выслоўяў / С. Клундук // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст: зб. навук. арт.: у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, Каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст: Альтернатыва, 2009. – Т. 2. – С. 92–97.
3. Селюжыцкая, Ж. Правілы маўленчых паводзін у беларускіх прыказках / Ж. Селюжыцкая // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст: зб. навук. арт.: у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, Каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст: Альтернатыва, 2009. – Т. 2. – С. 31–35.
4. Маслова, В.А. Когнітивная лінгвістыка: учеб. пособие / В.А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
5. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі / А. Аксамітаў. – Минск: Беларус. навука, 2002. – 115 с.
6. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Минск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.
7. Іванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў. – Минск: Беларус. Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
8. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Минск: Беларус. навука, 2002. – 511 с.
9. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / склад. М.Я. Грынблат. – Минск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.; кн. 2. – 616 с.
10. Снегирев, И.М. Словарь русских пословиц и поговорок. Русские в своих пословицах / И.М. Снегирев. – Н. Новгород: Братья славяне, Три богатыря, 1996. – 624 с.

Паступіў у рэдакцыю 12.11.2012 г.

Прыняты ў друк 21.12.2012 г.